

ÉRTEKEZÉSEK
A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

A I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL

OSZTÁLYTITKÁR.

VII. KÖTET. IX. SZÁM. 1879.

A

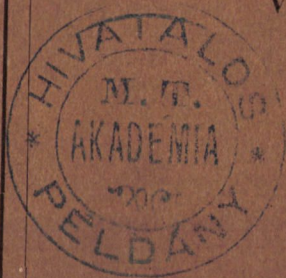
TÖRÖK-TATÁR NÉP

PRIMITIV CULTURÁJÁBAN

AZ ÉGI TESTEK.

VÁMBÉRY ÁRMIN

R. TAGTÓL.

Ára 10 kr.

BUDAPEST, 1879.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

É R T E K E Z É S E K

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

Első kötet. 1867—1869.

I. Solon adótörvényéről. Télfy Ivántól. 1867. 14 l. Ára 10 kr. — II. Adalékok az attikai törvönkönyvhöz. Télfy Ivántól. 1868. 16 l. 10 kr. — III. A legújabb magyar Szentírásról. Tárkányi J. Bélától. 1868. 30 l. 20 kr. — IV. A Nibelung-ének keletkezéséről és gyanítható szerzőjéről. Szász Károlytól. 1868. 20 l. 10 kr. — V. T. dománybeli hátramaradásunk okai, ezek tekintetéből Akadémiánk feladása Toldy Ferencztől. 1868. 15 l. 10 kr. — VI. A keleti török nyelvről. Vambéry Armintól. 1868. 18 l. 10 kr. — VII. Geleji Katona István főleg mint nyelvész. Imre Sándortól. 1869. 98 l. 30 kr. — VIII. A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században. Bartalus Istvántól. Hangjegyekkel. 1869. 184 l. 60 kr. — IX. Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. (1. Sztárai Mihálynak eddig ismeretlen színdarabjai 1550—59.—2. Egy népirodalmi emlék 1550—75-ből. — 3. Baldi Magyar-Olasz Szótárkája 1583-ból. — 4. Báthory István országbíró mint író. — 5. Szecezi Molnár Albert 1574—1633). Toldy Ferencztől. 1869. 176 l. — X. A magyar bővített mondat. Brassai Sámuel től. 1870. 46 l. 20 kr. — XI. Jelentés a felső-austriai kolostoroknak Magyarországot illető kéziratai- és nyomtatványairól. Bartalus Istvántól. 1870. 43 l. 20 kr.

Második kötet. 1869—1872.

I. A Konstantinápolyból legújabbán érkezett négy Corvin-codexről. Mátray Gábor l. tagtól. 1870. 16 l. 10 kr. — II. A tragikai felfogásról. Székfoglaló. Szász Károly r. tagtól. 1870. 32 l. 20 kr. — III. Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez. Joannovics Gy. l. tagtól. 1870. 43 l. 20 kr. — IV. Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez. Finaly Herik l. tagtól. 1870. 47 l. 20 kr. — V. Solomos Dénes költeményei és a hétszigeti görög népnyelv. Télfy Iván lev. tagtól. 1870. 23 l. 20 kr. — VI. Q. Horatius satirái (Ethikai tanulmány). Székfoglaló. Zichy Antall. tagtól. 1871. 33 l. 20 kr. — VII. Újabb adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez (I. Magyar Pál XIII. századbeli kanonista. II. Margit kir. hercegnő, mint ethikai író. III. Baldi Bernardin magyar-olasz szó tárka 1582-ből. Második közlés IV. Egy XVI. századbeli növénytani névtár XVII. és XVIII. századbeli párhuzamokkal. V. Akadémiai eszme Magyarországon Besenyei előtt) Toldy Ferencz r. tagtól. 1871. 124 l. Ára 40 kr. — VIII. A sémi magánhangzókrol és megjelölésök módjairól. Gr. Kuun Géza lev. tagtól. 1872. 59 l. 20 kr. — IX. Magyar szófejtetések. Szilády Áron l. tagtól. 1872. 16 l. 10 kr. — X. A latin nyelv és dialektusai. Székfoglaló. Szénássy Sándor l. tagtól. 1872. 114 l. 20 kr. — XI. A defterekről. Szilády Áron lev. tagtól. 1872. 23 l. 20 kr. — XII. Emlékezés Árvay Gergely felett. Szvorényi József lev. tagtól. 1872. 13 l. 10 kr.

Harmadik kötet. 1872—1873.

I. Commentator commentatus. Tárlozatok Horatius satiráinak magyarázó után. Brassai Sámuel r. tagtól. 1872. 109 l. 40 kr. — II. Apáczai Cséri János Barczai Ákos fejedelemhez benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében Szabó Károly r. tagtól. 1872. 18 l. 10 kr. — III. Emlékezés Bitnitz Lajos felett. Szabó Imre t. tagtól. 1872. 18 l. 10 kr. — IV. Az első magyar társadalmi regény. Székfoglaló Vadnai Károly l. tagtól. 1873. 64 l. 20 kr. — V. Emlékezés Engel József felett. Finaly Henrik l. tagtól. 1873. 16 l. 10 kr. — VI. A finn költészetrol, tekintettel a magyar ösköltészetre. Barna Ferdinánd l. tagtól. 1873. 135 l. 40 kr. — VII. Emlékezés Schleichert Ágost. külső l. tag felett. Riedl Szende l. tagtól. 1873. 16 l. 10 kr. — VIII. A nemzetiségi kérdés az araboknál. Dr. Goldziher Ignác től. 1873. 64 l. 30 kr. — IX. Emlékezés Grimm Jakab felett. Riedl Szende l. tagtól. 1873. 12 l. 10 kr. — X. Adalékok Krim történetéhez. Gr. Kuun Géza l. tagtól. 1873. 52 l. 20 kr. — XI. Van-e elfogadható alapja az ik-es igék külön ragozásának. Riedl Szende l. tagtól. 51 l. 20 kr.

A

TÖRÖK-TATÁR NÉP

PRIMITIV CULTURÁJÁBAN

AZ ÉGI TESTEK.

VÁMBÉRY ÁRMIN

R. TAGTÓL.

BUDAPEST, 1879.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

A török-tatár nép primitív culturájában az égi testek. *)

(Olvastatott a m. tud. Akadémia 1879. febr. 3-án tartott ülésében.)

A török *ažun*, mely *világot* jelent, magában foglalja a nyílt, tiszta, világos világ fogalmát s úgy viszonylik ehhez: *ažik*, *ačuk* = nyílt, tiszta, mint — hogy más nyelvek analog eszmemenetét említsem — a magyar *világ* = Licht és *világ* = Welt, vagy a szláv *szvjat* = világ és *szwjat* = világosság viszonylik egymáshoz. *Ažunban*, mely csak régebbi nyelvemlékekben fordul elő, másrésztől a vallási vagy mythicus felfogás eszméje is ki van fejezve, a mennyiben ezzel a napvilágot vagy az élők világát jelölik, melynek ellentétét *tamuk* vagy *tamu* = *alvilág*, tulajdonkép sötét, homályos világ, *tam*—*tum*-ból (v. ö. 149. §.) képezi. Világos és sötét, azaz a felső és alsó világ e jelölését szöfejtés útján az arabban is kimutathatni, ha t. i. az arab دنيا = világ szót ezzel: دنى = alacsony, lenn, összehasonlítjuk, melynek ellentétét, *felső világ*, ugyan nem ismerjük, mert az e helyett használt *‘alem* a keleti nyelvészek, de nem a keletiek nézete szerint, idegen eredetű. Van azonban a törökben még más szó is erre, hogy világ, t. i. *ortalik* = összeség, minden a mi létezik, ebből *orta* = közép, nyilvánosság, miáltal, mint magától értetik, az embert környező, azaz közvetlen világ van kifejezve; ellenben *ažun* a világot a szó legtagabb értelmében, a mindenséget jelenti. Továbbá még az újg. *jalinguk*, *jalanguk* = világ szót kell említeni, de ezt a

*) Mutatvány a *Török-tatár nép primitív culturája* című munkából, a *Világ, ég, csillagok, nap és hold* szakasza.

szó k  plet  s értelmében kell venni, mivel ez csalódást, illusi  t jelent s buddhistikus vagy moszlim vallási okoskodásokra vezethető vissza.   pen   gy az u  gurnak is erre, hogy: teremtés genuin szava van, t. i. *t  ret  lm  s*, azaz a teremtett.

Ha tehát a világ különféle elnevezésében egy szellemi és természeti fölfogás nyomát ki lehet mutatni, akkor ne lepjen meg bennünket, ha ilyféle viszonyt a török-tatár   g szóban annál világosabban, tisztábban és elm  sebben kifejezve találunk. Az   g jelölésére három különböző sz   szolgál: a) *kék*, egyúttal k  ket s zöldet is jelent; ebben az égbolt külső lényege, szine után van a testi szemnek mutatkozó minőségében jelölve s itt, mint alább látni fogjuk, alapgondolatk  p a szín szerepel, nem pedig megfordítva, mint eddig  l   a nyelv anyagának futólagos és elégtelen méltatása után hitt  k; b) csag. *tengri* vagy *tingri*, jak. *ta  nara*, alt. *te  nere*, oszm. *ta  iri* vagy *tari*, az   g, mint sug  rzo, világító test, a tágas mérhetetlen világűr, ebből: *tang, ting, t  ng* = világítani, ragyogni (v.   . 181.   .)   s mint olyan, mely az ember kedélyét leginkább tölti el bámulattal, egyúttal a legfőbb l  ny, az istenség, e világűr teremtője foglalatja, tehát Isten. Hasonló viszony  nyal találkozunk az   rja nyelvek terén, ha a szkr. *div* = világítani,   g, *d  va-s* = Isten, görög *  ialo-s* = világos, *Z  v-s* s a latin *die-s*   s *deu-s* alakokat összehasonlítjuk.¹⁾ Manap az említett szó csak a jakutban fordul elő az   g concret értelmében (v.   . khinai *thi  n*) s a legtöbb török nyelvben *tangri* határozottan Istent, teremtőt jelent, ép úgy, mint más nyelvek hasonló használatában, melyekben   g és Isten azonos. Kell, hogy az   g a törököknél a legrágább időben fontos szerepet játszott legyen, abban az időben t. i., midőn m  g a sámánizmus volt uralkodó vallásuk; ez leginkább az altajiak nehány s  m  nim  ds  g  b  l tűnik ki, melyben e kifejezés: *  kaan tengere* = fejedelem-  g, mint a német »Herrgott« előfordul. Igy a legfőbb l  ny megszólításában »  r  gi abias   kaan tengere, jerge k  k   agargan, aga  ga p  r   agargan!«²⁾ (Oh te legfőbb Abias te ur-  g, ki a földön f  vet, a fákon levelet n  vesztesz!) stb. *Kaan tengere*

¹⁾ V.   . Curtius: Gr  ndz  ge d. griech. Etymologie (4. kiad. Leipzig, 1873.) 235. l. 269. szám.

²⁾ Grammatika altaiskago jazika, 147. l.

ur-ég, fejedelem-ég állandó kifejezés Isten helyett ott, hol az Istennek régi imádságmintákból való megszólításáról van szó, és e szoros összeköttetés az istenség s a világot átölelő ég közt különösen ott van legpraeagnansabban kifejezve, hova az idegen művelődés befolyása a nagy ural-altáji területen még nem hatolt. Helyesen jegyzi meg tehát C. Szarokin ¹⁾: A sámánizmus vagy fekete hit követői az eget tartják legfőbb lénynek, melyre a többi alárendelt szellem, mint: a föld, nap, hold, csillagok, hegyek, folyók s minden rendkívüli dolog következik. A föld s az ég közt vannak ez utóbbi által teremtett szellemek, melyek az ég rendeletéből az embert jó vagy rossz tettekre hangolják.» c) *Meng* vagy *mǎñ*, a magasság, a mi fönn van (v. ö. 233. §.) a legfelsőbb regio általános elnevezése, mert végleges jelentése: ég csak a jak. *mǎngge* s magyar *menny* szóban található meg, a többi ide tartozó nyelvben pedig az e szóval összefüggő alakok mint melléknevek fordulnak elő. Így ujg. *meng-ki* = égi, örök (v. ö. *mengki ata* = Isten, a mennyei atya); *mǎngkü* = örök, halhatatlan. Az ég ez elnevezéséhez analog szóképzés és jelentés tekintetében a török-tatár ucmak = paradicsom, ég is járul, melynek alapját, mint *meng*-ét is, az *uč* = fenn, magas, tőszótag képezi (v. ö. 65. §.); jóllehet most csak concret értelemben paradicsomot jelent, mégis a szó tágabb értelmében *természetfölötti*, *magasabb sphaera* jelentésében kell fölfogni, a mit különben az ellentétből, t. i. ebből: *tamuč* = pokol, szószerint alsó, sötét világ, legjobban megmagyarázhatni.

Mint a moudottakból látható, a török-tatár népek az eget különböző elnevezésekben inkább szellemi, vallási tekintetből fogták föl s a megfelelő változatokkal, mint: jak. *tañara*, alt. *tengeri*, csag. *tengri*, oszm. *tañrî* és *tari*, csuv. *tara* az istenséget s a legfőbb lényt jelölték. E szónak valóban még ma is ott, hol a sámán hit tovább tarthatta fenn magát, jelentékeny hatásköre van, és valamint a csuvas még ma is *sjuldi-tora*-t, csillagistent, *chwel-tora*-t, napistent, *oich-tora*-t, holdistent stb. ismer, ép úgy a jakut e kifejezést: Isten-ég még

¹⁾ Putesesztvie k' Vogulam (utazás a vogulokhoz) 35. l. (Zolotnitszky után idézve.)

keresztyén vallási dolgokban is megtartotta. Így a jakutban templom *tañara źiütü* (Tañara háza), az Urvacsorája *tañara asa* (Tañara tápláléka), ünnep *tañara kün* (Tanara napja) stb. Ezt a csuvas alakot: *tora*, oszm. *tarı* és *tarım* (Isten, Istennem) átmenetnek kell tekinteni a török-tatár *tengri*, *tangrı*, *teñri*, *tañara* és a vogul-osztyák *toorm*, *torm*, *tarm*, *tarom* között s e szerint sem a lóhortos etymológiával a skandinávból vagy normaunból származtatott Thorhoz, sem az összes uralaltáji nyelvekben ismert *tor*, *tör*, *ter* = teremteni, nemzeni, tőszótaghoz semmi köze sem lehet.

Ha áttérünk arra a török szóra, mely csillagot jelent, azt találjuk, hogy ez által is, mint a felső világot s eget jelentő szó által is, a világ, tűz, fény s világosság alapfogalma van kifejezve. A csag. *jolduz*, oszm. *jıldiz*, jak. *sulus*, kaz. *jonduz*, kirg. *zulduz* alapját a *jıl*, *jal*, *jol* vagy *žil*, *žal*, *žol* = sugározni, ragyogni, világítani, tőszótag képezi (v. ö. 126. §.) és csillag ennél fogva szószerinti értelmében világot, fényt, világosságot jelent. V. ö. magy. *csillog* és *csillag*, továbbá ujj. *jolak* = fáklya és *jolduz* = csillag, csag. *jılman* = csillogó és *jolduz* = csillag, oszm. *jaldiz* = aranyozás és *jıldiz* = csillag. Tekintettel a török-tatár népek ősrégi nomád viszonyaira, továbbá ama körülményre, hogy a nomádok, mint az araboknál tapasztaljuk, a csillagok járásában teljesen jártasak lévén, a csillagos eget minden ízében ismerik: kell, hogy meglepjen bennünket az a körülmény, hogy a török pusztai lakosok csillagismerete aránylag kevesebbé fejlődött ki, mint más, hasonló műveltségű népeké. Lehet, hogy e különbség észak és dél nomádjai közt a dolog természetéből folyik, minthogy az éjszaki pusztai vidékek ege kevesebbé tiszta s az éjszaki égbolt csillagai kevesebbé ragyogók, mint pl. déli Arábiában s így az ember figyelmét nem vonhatták oly mértékben magokra s nem is gyakorolhatták azt a befolyást gondolataira és mindennapi cselekvése módjára, mint pl. a sémi nép ősi hazájában. Tény ugyanis, hogy a török nyelvek csillagászati műkifejezései nagyon hiányosak, jöllehet másrésről az egyes csillagok s csillagképletek elnevezésének módja csak kevés esetben mutat idegen, minden valószínűség szerint persa művelődés befolyására, a legtöbb esetben azonban nemzeti és helyi viszonyok

alapját képező fölfogásról tesz tanuságot. A töröknek mind-össze is csak a következő csillagokra van külön elnevezése: 1) A *sarkcsillag*, ujj. *altın kazuk* = az arany karó, csag. *temir kazuk* = vas karó, látszólagos mozdulatlanságáról így nevezve. 2) Ama két csillag neve, mely a *kis medvének* képletében az előbbitől legmesszebb van, *kök-bozat* és *ak-bozat*, azaz kékszürke és lisztesszürke ló. 3) Az ezek közt levő három kis csillag pedig *arķan-jolduz*-nak, kötélcsillagnak neveztetik, mert ezt kötelnek tekintik, melylyel az említett lovak a vas karóhoz, t. i. a sarkcsillaghoz vannak kötve. 4) A *gönczöl szekere jeti-karakçi* = a hét rabló, a ki igazi nomád fölfogás szerint, mint az említett lovak után ólálkodó zsvány, neveztetett el képletesen. 5) *Sekiz jolduz* = a nyolcz csillag, mely a pusztán a keleti láthatáron feltűnik, nyolcz napig látható, a kilenczediken eltűnik s a tizediken ismét megjelenik s így egy hónap alatt háromszor feltűnik. E csillagok közt van a szerencsétlenséget jelentő *zejan-jolduz* = skorpiócsillag, ¹⁾ Közép-Ázsiában és Persiában más néven *kervânkuş* = a karaványgilkos, mert az orionhoz hasonló levén, a karavánok annak tartják s a regg közeledésének jelét látva benne, állataikat halálra hajszojják, hogy idején érkezzenek az állomásra. ²⁾ 6) A *hajnali csillag*, *colban*, alt. *ölbün*, másképp *colman*, csuv. *sorım bos şjuldırı* (a hajnalpir csillaga), e tőszótagból: *col* = ragyogni (v. ö. 126. §.), így nevezve feltűnő fényéről, melylyel feltűnik. Közép-Ázsiában a csuvas elnevezéssel összhangzólag *tang jolduzı* = a hajnalpir csillagának is nevezik s rendkívüli szépség jelképének tartják; megfelelő persa neve, *Zohra*, a mythusban Venus helyét pótolja. 7) A *fiastyuk* vagy a peledok, a legtöbb török nyelvben *ülker* és hanghelycsere következtében *ürkel*, sőt *ürker*; minthogy e miatt a tőszótag végső hangját nem lehet meghatározni, e szó eredetét s tulajdonképi jelentését nem lehet kimutatni. 8) A *tejüt*-nak a keleti és éjszaki nyelvekben genuin, a népszerű felfogással megegyező

¹⁾ Budagow II. 363. Persiában szintén ismerik e csillagot *kędum* vagy *'akrab* neve alatt.

²⁾ Ezzel a fölfogással tán a jak. *argač sulus* = hátulsó (alattomos?) csillag is összefügg.

neve van, t. i. kirg. *kuš zoli*, tokm. *kušlar joli* = a madarak útja, vagy csuv. *kajik chor sjole*, kaz. *kigh kaz juli* = a vadludak útja, mert a vándormadarak általában a tejúttal párhuzamosan haladó irányban, t. i. északkeletről déluyugatnak szállnak; oly eszmemenet ez, mely a kezdetleges keleti-török *hažilar joli* = a zarándokok útja-féle kifejezésnek is alapját képezi, mert az iszlám szent helyeinek útja, ha Közép-Ázsiából indul el az utas, ez irányban vezet. A tejút e török elnevezése a csagatájából az oszmanliba és azerbajzaniba átment, hol a nyelvszokás a földrajzi tényállalékkal manap természetesen ellentétben áll. Azonban e két nyugati-török nyelvjárásban a tejútnak ezen kívül még más neve is van, t. i. *saman ogrısi* = szalma-tolvaj, a persa *kāh-kešān* = szalmahúzó után képezve; e szerint ez az égi képlet oly úttal van összehasonlítva, melyen szalmát visznek s hol a lehulló szalmaszálak nyomot hagynak.

Az általános fölfogás szerint a csillagokat egyes égi világoknak tekintik, melyek éjjel meggyújtatnak s virradatkor megint eloltatnak. Innen e kifejezés: *jolduz jarudi* = a csillag föltűnt, azaz kigyúlt és *jolduz sündi* = a csillag letűnt, azaz kialudt: oly kifejezés, melyet futócsillagokról is használnak.

A mi a két legnagyobb égi testet, a *napot* s a *holdat* illeti, a török-tatár faj primitív fia szintén a dolog természetével teljesen megegyező felfogásból indult ki, a mennyiben az előbbi égő, gyújtó, utóbbi ellenben világító, tiszta és világos tettnek nevezi. A napot jelentő szó, ujj. *kün*, oszm. *gün-es*, kaz. *kön*, a *küj*, *kuj*, *guj* = égni, gyújtani tőszótagból eredt kezdetleges *kūjün* összevonásából támadt; e szó eredeti alakjának első szótagja még megvan a csag. *koj-ás*, *kuj-ás*, jak. *kuj-as* = nap szóban, s valóban magában Közép-Ázsiában *kün* és *kojás* váltakozva használtatik nap értelmében. Így *jašik*, a mi a legrégebb nyelvemlékben napot jelent, *jaš*, *jis*, *iš* = világosság, világ többől eredt, mely ebből van összevonva: *jak-iš*, *jagiš*, *jaiš* = az égés, világítás. Hasonló eredetű a

csuv. *chvjel* = nap is, mert a hangváltozás szabályai szerint a csuvas

ch v je l

a török

k o ja s

alaknak felel meg.¹⁾

Mint a hőnek az éltető erőnek, sőt magának az életnek személyesítője *kün* = nap az összes törökség eredetéről szóló mondában kiválóan szerepel, a mennyiben *Kün-khan* = fejedelem-nap a nemzetségi tábla jobbszárnyának csúcsára s *Kök-khan* (megfelelőleg az alt. *Kaan-Tengere*-nek) a balszárny csúcsára van állítva, s e kettő alatt állnak aztán a többi fejedelmek, mint *Tengiz-khan* = fejedelem-tenger, *Jildiz-khan* = fejedelem-csillag és *Tak-khan* fejedelem-hegy.²⁾ Nap, az égi test és nap, az időmérték, tehát a török-tatár, sőt a legtöbb ural-altáji népnél közös fogalom, v. ö. finn *päivä* = 'Tag és Sonne, magyar *nap*, sőt az ujperzsában is némileg kimutatható ez, ha e szót: *rûz* = nap, ezzel: *rûs-en* = világos, fényes, összehasonlítjuk; s valamint a fekete, sötét éj a balsors és szerencsétlenség jelképeül használtatik, ép úgy jelképezi a nap következetesen az életet, szerencsét s boldogságot. Innen e kifejezés csag. *künüm jarudi* = kedvezett a szerencse (szó szerint napom ragyogott) vagy *tangri bergej kün körej, sin* = Isten tegyen boldoggá téged (szó szerint: adja Isten, hogy a napot lásd). A nap és szerencse e synonym jelentése, mely a török-tatár *kün*-ben megvan, a csuvasban még praegnansabban lép föl, a mennyiben itt *chvjel tora* = napisten jó istenségnek tekintetik, mert meleget s világosságot ad, épen úgy, mint a jakutok a tűznek ételeik legjavát áldozzák, a napnak pedig semmit, mert ettől nem félnek s csak a jó forrásának tekintik;³⁾ ellenkezőleg a déli tájak lakosainak regéiben a nap mindig az iszonyu és hatalmas jelképeül ábrázoltatik.

A *kün* szóval (nap, időmérték és égi test) mind a nap

¹⁾ V. ö. Zolotnitzky 153. l.

²⁾ V. ö. Tevarikhi áli Seldsuk. A leideni egyetemi könyvtár birtokában levő kézirat.

³⁾ Így mondja el »Scsukin Pajedzka v'Jakutsk,« jakutski utazása című műve 276. s köv. l. (Zolotnitzky után).

különböző szaka, mind a négy égi táj elnevezése függ össze. A hol a nap fogalmát világosság, fény fejezi ki, ott természetesen kell, hogy ellentéte, t. i. az éj, sötétség s homály fogalmát foglalja magában. *Tün, tan* (az éj) tehát a homályra, sűrűsége s elzártásra vonatkozó szók tőszótagja (v. ö. 179. §. III.) s valamint a fehér = *ak, aj* melléknév a napfényre s világosságra vonatkozik, éppen úgy vonatkozik fekete = *kara* az éjet jelentő szóra. Napfény, napvilág s *világ* általában oly fogalom, mely e nyelvek tághatáru területén oly szók által fejeztetik ki, melyek az egyet jelentő *jak, jar, jis* = fényleni, világítani, sugározni tőszótagból származnak; v. ö. csag. *jałti* = világ, oszm. *ışık* = világosság, világ, ujj. *jaruk* = világos, fényes, és *jašin* = villám, fénysugár, *jaśnamał*¹ = villámlani stb. éppen úgy, mint a világosság ellentétének, t. i. a *homályosság*nak majd mindenütt *karangu*, a *kara* = fekete melléknév alapját képezi. A mi a nap különböző szakát illeti: a *hajnal-pir* egész egyszerűen *tang*, azaz világos, tiszta, s mivel a közeledő fény sugarai, különösen a pusztán, nem lassankint terjednek, hanem egyszerre fellövellnek, azért e kifejezés: *tang atar* = a napfény lő, azaz nappalodik, a helyi viszonyoknak teljesen megfelel. A *regg* erre következő *első órája*, melyben a homály a napvilággal találkozik, *kušluk-, kousluk*-nak neveztetik, ebből: *kousmak* = összejönni, egyesülni; az erre következő idő neve *genž kushuk* = kora regg s dél felé az idő *kaba kushuk* = vastag regg. *Tös* = *dél*, egyúttal: átellenben, amaz időszakra vonatkozik, midőn a nap ép a földdel szemben áll, mely fölfogással e szót: *ikindi*, innen: *ikinmek, ekinmek* = hanyatlani, a késő *délutáni órák* jelölésére, midőn a nap hanyatlik, használják; s valmint a *regget* jelentő szó, t. i. *ir, er, ırte, erte* ugyanazt jelenti, mint kora, jókor, éppen úgy *kiže, geže, est a kiž, gež* = késő közeli rokona. Az alkony neve *karaltı*, szó szerint a feketülés vagy sötétedés.

A négy égi tájat illetőleg az árja népekével analog eszmemenetet találunk kifejezve, mint ebben: *kün toku* = napfölkelte; *kün bati* = napnyugta, *tüs* = dél, azaz a nap dele, és *tün* = éjszak, azaz éj (v. ö. k. k. *tan* = éjszak, az égi táj és az *éj*, magyar *éjszak*.) Ezen kívül még más különös török kifejezés van, mely azonban csak a *Kudatku Bilik* ujjur nyelv-

vében fordul elő, melyben kelet *öng* = elül, nyugat *kat* = hanyatt, hátra, éjszak *kot* = len, alul, és dél *tös* = fenn, átellenben által van kifejezve.

Mint már fenn említettük, a *holdat* jelentő török-tatár szó *aj*, csuv. *oj-ik*, jak. *ij* az *ak*, *ag*, *aj* alapszótagból (v. ö. 5. §.), mely fehéret, tisztát, fényeset, világosat jelent, származik, ép így a hold udvara, *agıl*, *agil* is, melynek alapjelentése világosság, fény. Valamint a legtöbb nép a holdat az idő meghatározására használta és a hónappal azonosította, úgy a török-tatár faj az *aj* szót is erre használta. A hetekre való felosztás azonban úgy látszik későbbi eredetű, mert jóllehet a hetes szám az ural-altáji népeknél mindig nevezetes szerepet játszott, mégis a most használt persa *hafta* = hét, a persa *heft* hétből (sieben) csak újabb idő óta használthatatik, mert a hónapnak olyan felosztása, mely a hold megjelenésével függ össze, hajdan tizennégy napi időtartamból állt, a mennyiben első fele *jengi-aj* = *ujhold*, másik fele *eski-aj* = *régi hold* nevet viselte és *aj toldi* = *holdtölte* a két szakaszt egymástól elválasztotta. Hasonlóképp az év különböző hónapjainak elnevezését először a persa s aztán az arab-moszlím kulturvilágtól kölcsönözték, mert az erre vonatkozó kezdetleges nomenclatura, melyet a nomádok még manap is használnak, kell, hogy egy pásztornép gyakorlati nézeteinek megfelelően, ősrégi eredetű legyen. A hónapok e nomenclatúrája csekély különbséggel a következő: 1) *Ilk jaz aji*, másképp *noruz aji* = a tavasz kezdetének hava (márczius); 2) *koj kozladi* = a juhok bárányozása (április kezdete); 3) *biye bajladi* = a kancza csikózása (április vége s május kezdete). Erre következik 4) *Kuralaj* = a tavasz szeles és esős ideje, kezdődik május 10-én, mások szerint *bes konak* = öt vendég, melynek elteltével a téli szállásokat elhagyják. 5) *Jaj aji* = nyárhó (június), melyre a *çilleh* (persa) és *temaz, tomos* (arab), a forró évszak ideje következik, a nélkül, hogy a törökök külön nevet adtak volna ennek. 6) *Kösüm, közüm*, másképp '*koj-közi, kösü* ¹⁾ = a juhok metszése, helyesebben nyírása, mely szóból a ma általánosan használt *köz*, *kös* = *ösz* eredt; ez azon időszak, mely augusztus

¹⁾ *Kös*, *kus*, *kis* = metszeni, kevesbbíteni, l. 106. §.

elején kezdődik s október közepéig tart s melylyel a kirgizeknél s turkománoknál szokásos alosztály *köjük bagladir* = a zacskó felkötése (a juh alá, hogy a nagyon korai meghágást meggátolja) és *köjük aladir* = a zacskó levevése, megeggyezik. 7) *Soķum* = az ölés ideje, mert a hideg idő beálltával a füstölésre szánt hus elkészítéséhez fognak. 8) Kirg. *akpan, takpan*, trkm. *katkan* = a legkeményebb tél vagy fagy ideje. 9) *Ara-aj* = a közbetoldott hónap, mely a két moszlim ünnep, a kurban-bajram és ramazan-bajram közé esik, tehát újabb eredetű; ezt, valamint a nomádoknál előforduló többi időelnevezést, ¹⁾ mely a moszlim művelődés befolyásából eredt, itt nem vehetjük tekintetbe. ²⁾

Mint az olvasó a hónapok e nomenclaturájából láthatja, az idő fölosztásánál és külön elnevezésénél a pásztornép élete módja szolgált vezérelvül, s nem kell csodálkoznunk, ha ezzel az évszakok nevének eredete körül tett nyomozásunkban is találkozunk. Valamint a hónapok száma sem a művelődés bizonyos fokából folyó tizenkettős rendszerrel nincs összhangban, sem az idő végleges meghatározását nem tételezi föl: ép oly kevésbé fordulhat ez az egyes évszakok megjelölésénél s meghatározásánál elő. A törökök az ősidőben szorosan véve csak két különböző évszakot ismertek, t. i. *nyarat* s *telet*. Az előbbi alatt mindig azt az időszakot értették, melyben a baromtenyésztő a zord és hideg idő végével völgymélyedésekben vagy védett helyeken lakott rejtekét vagy menedékhelyét elhagyhatta s nyájaival a friss fűvel fedett síkokon s lapályokon elterülhetett. *Jazi* = síkság, *jaz* = nyár és *jaz* = kiterülni, kinyúlni, mind majdnem egészen azonos szó s mindegyiknek alapját ugyanaz a törszótag képezi (v. ö. 138. §.), melynek változata kihangzó *j*-vel ma csak nyelvjárársbeli különbségre mu-

¹⁾ V. ö. Budagov, Sranvitelnij Slovar turetzko-tatarskikh naracy, I. 172.

²⁾ Ezzel összehasonlíthatni néhány jak. hónap nevét, mint: *kulun tutar* = a csikó elválssztása (márczius); *bus ustar ij* = a jég olvadásának hava (április); *iam ija* = a rozs vetésének hava (május); *balaganga kirär ij* = a sátorba való bevonulás hava (szeptember) stb. Ugyanez áll a csuvasra nézve is. V. ö. Zolotnitsky 191—199. l.

tat. Így pl. *jaz-jajt* e helyett: nyár, kora nyár, majd itt, majd fölváltva használják. Általában nincs határozott különbség e két fogalom közt s e szót: nyár határozottan úgy lehet magyarázni, hogy a nyájak kiterjeszkedésének idejét körülírja¹⁾ (v. ö. *jozilamak* és *jajlamak* = kiterjeszkedni, a legelőre vagy a pusztára menni és a nyarat tölteni). A mi ellenben a második évszakot, t. i. a telet illeti, melyet majdnem mindenütt *kis*-nek vagy *kis*-nek neveznek, e szóban könnyen fölismerhetjük a *ka-j-is* (*kais*—*kis*), hóförgeteg, havazás szó összevonását; s valamint a jakut még ma is a havat s esztendő-t azonos fogalomnak tartja, s továbbá a hogy a szkr. *hima* = hó a latin *hiems* = tél, szóhoz viszonylik, épen úgy viszonylik a török-tatár *kar*, *kaj* (v. ö. 89. §.) ehhez: *kis* = fél, mely utóbbit tehát eredetileg hó, hózivatar értelmében kell venni.

Végre magának az *évnek* elnevezéséről kellene beszélnünk, melyet részint *jil*-nek, részint *il*-nek vagy *ijl*-nek neveznek. Ez alakok közül ez utóbbit tartjuk igazinak s eredetinek legalább erre mutat a régi arab írásmód *ايل*, valamint az illető szó ujjur átírása, de leginkább az egyetlen lehetségesnek látszó etymologiai rokonság, mert *il*, *ijl* minden valószínűség szerint *ijil* = fordulni, keringeni (v. ö. 31. §.) összevonása, s e fogalom: év, ennélfogva egyenlő volna ezzel: térítőkör, cyclus, továbbá magy. *év* is *ív*, héber *sana* = év és *misna* = ismétlés (v. ö. *annus* = év és *annulus* = gyűrű), azaz égalji befolyások által föltételezett időszakok vagy hónapok köre, melyek — mint már említettük — nem a hold megjelenésével, hanem a nomád élet teendőivel vagy az időjárás viszonyaival függnek össze. Hogy az itt mutatkozó tiszta s elmés észjárást teljesen méliányolhassuk, hasonlítsuk össze e szó eredetét más nyelvekben, nevezetesen a nyelv és gondolat szegénységén alapuló zavaros viszonyt, mely a szláv *hodina* = Uhr és Stunde s *god* = év, a skand. *aar* = év és óra, a német *Jahr* = év, *Uhr* = óra s a lat. *hora* közt van s nem fogjuk eléggé csodálhatni azt a nevezetes szellemet, mely a török-tatár szóképzésben

¹⁾ Azt hiszem, e felfogás következtében a *jaz-jaj*-jal a magyar *nyáj* is némileg összefügg.

nyilvánul. Nem kevesbbé találó az *idő* általános fogalmának jelölése, melynek közös nevében, ujjg. *üt*, alt. *űj*, a rész, töredék, darab alapfogalmát kell keresni, következőleg az időt jelentő török szó alatt az összeség, azaz az örökkévalóság egy részét, egy töredékét kell érteni (az *űj* szóra nézve v. ö. *űje*, 207. §.). E föltevés mellett bizonyít még az aránylag újabb csag. *čag*, *čak* = idő és óra, voltaképen szakasz, időszakasz (v. ö. 77. §.).

Negyedik kötet. 1873—1875.

I. Szám. Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virgilius Aeneise II-ik könyvére, különös tekintettel a magyarra. Brassai Sámuel r. tagtól 1874. 151 l.	40 kr.
II. Szám. Bálinth Gábor jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. Melléklet öt khálmik dana hangjegye. 1874. 32 l.	20 kr.
III. Szám. A classica philológiának és az összehasonlító árja nyelvtudományak mive ése hazánkban. Székfoglaló Bartal Antal l. tagtól 1874. 182. l.	40 kr.
IV. Szám. A határozott és határozatlan mondatról. Barna Ferdinánd l. tagtól 1874. 31 l.	20 kr.
V. Szám. Jelentés a m. t. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdai viszonyokra keleten. Dr. Goldziher Ignácztól 1874. 42 l.	20 kr.
VI. Szám. Jelentések: I. Az orientalistáknak Londonban 1874-ben tartott nemzetközi gyűléséről. Hunfalvy Pál r. tagtól. — II. A németországi philologok és tanférfiak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről. Budenz József r. tagtól. 1875. 23 l.	15 kr.
VII. Szám. Az új szókról. Fogarasi János r. tagtól	15 kr.
VIII. Szám. Az új magyar orthologia. Toldy Ferencz r. tagtól. 1875. 28 l.	15 kr.
IX. Szám. Az ik-es igékről. Barna Ferdinánd l. tagtól. 1875. 32 l.	15 kr.
X. Szám. A nyelvújításról. Szarvas Gábor l. tagtól. 1875. 25 lap.	15 kr.

Ötödik kötet. 1875—1876.

I. Szám. Nyelvészkező hajlamok a magyar népnél. Barna Ferdinánd l. tagtól. 1875. 40 l.	25 kr.
II. Szám. A neo- és palaeologia ügyében. Brassai Sámuel r. tagtól. 1875. 48 l.	30 kr.
III. Szám. A hangsúlyról a magyar nyelvben. Barna Ferdinánd lev. tagtól. 1875. 48. l.	30 kr.
IV. Szám. Brassai Sámuel nyelvújítás. Ballagi Mór r. tagtól. 1876. 22 l.	15 kr.
V. Szám. Emlékezés. Kriza János l. t. felett Szász Károly l. tagtól. 1876. 40 l.	25 kr.
VI. Szám. Művészet és nemzetiség. Bartalus István l. tagtól. 1876. 35 l.	20 kr.
VII. Szám. Aeschylus. Télfy Iván lev. tagtól. 1876. 141 l.	80 kr.
VIII. Szám. A mutató névmás hibás használata. Barna Ferdinánd l. tagtól. 1876. 15 l.	10 kr.
IX. Szám. Nyelvtörténelmi tanulságok a nyelvújításra nézve. Imre Sándor l. tagtól 1876. 97. l.	60 kr.
X. Szám. Bérczy Károly emlékezete. Arany László l. tagtól	10 kr.

Hatodik kötet. 1876.

I. Szám. A lágy aspiraták kiejtéséről a zendben. Mayr Auréltól	10 kr.
II. Szám. A mandsuk szertartásos könyve. Bálint Gábertől	10 kr.
III. Szám. A rómaiak satirájáról és satirairókról. Dr. Barna Ignác l. tagtól	20 kr.
IV. Szám. A spanyolország arabok helye az iszlám fejlődése történetében összehasonlítva a keleti arabokéval. Goldziher Ignác l. tagtól	50 kr.
V. Emlékezés Jakab István l. t. fölött. Szász Károly r. tagtól	10 kr.
VI. Adalékok a m. t. Akadémia megalapítása történetéhez. I. Szilágyi István l. tagtól. II. Vaszary Kolozstól. III. Révész Imre l. tagtól.	60 kr.
VII. Emlékezés Mátay Gábor l. t. felett. Bartalus István l. tagtól.	10 kr.

VIII. A mordvaiak történelmi viszontagságai. Barna Ferdinánd l. tagtól	20 kr.
IX. Eranos. Télfy Iván lev. tagtól	20 kr.
X. Az ik-es ígékéről. Joannovics György l. tagtól	40 kr.

Hetedik kötet.

I. Egy. szavazat a nyelvújítás ügyében. Barna Ferdinánd l. tagtól	50 kr.
II. Podhorszky Lajos, magyar-sínai nyelvhasznítása. Budenz József r. tagtól	10 kr.
III. Lessing (székfoglaló). Zichy Antal lev. tagtól	20 kr.
IV. Kapcsolat a Magyar és szuomi irodalom között Barna Ferdinánd, lev. tagtól	10 kr.
V. Néhány ösműveltségi tárgy neve a magyarban. Barna Ferdinánd l. tagtól	30 kr.
VI. Rankavis Kleon új görög drámája. Télfy Iván lev. tagtól. Ára	30 kr.
VII. A nevek uk és ük személyragairól. Imre Sándor l. tagtól	20 kr.
VIII. Emlékbeszéd Székács József t. tag fölött. Ballagi Mórr. tagtól. Ára	20 kr.

A HELYES MAGYARSÁG ELVEI

IRTA

PONORI TEWREWK EMIL.

TARTALMA:

I. A nyelv mivoltáról. II. Nyelvünk viszontagságáról. III. Idegen szavaink. IV. Nyelvérzék és népetymologia. V. Purismus. VI. Neologismus. VII. Mondattan. VIII. A fordításról. IX. A helyes magyarság elvei.

Ára 50 kr.

A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szölások birálata,

tekintettel

az újítás helyes módjára.

Irta

Imre Sándor,

a magy. tud. Akadémia l. tagja.

TARTALOM:

Bevezetés. — I. Hangtani újítások. — II. Szóragozás. — III. Szóképzés. — IV. Szófüzés. — V. Stíl.

Ára 1 frt.